

**XALQARO HUQUQDA EKSTRADITSIYA INSTITUTINING O'RNI VA UNING
RIVOJLANISH BOSQICHLARI**

Xudayberdiyeva Shohista Akmal qizi

O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi

katta o'qituvchisi, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Annotatsiya. Mazkur maqolada ekstraditsiya instituti jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlikning asosiy mexanizmi sifatida tahlil qilinadi hamda uning xalqaro huquq doirasidagi o'rni va rivojlanish bosqichlari yoritiladi. Tadqiqotda ekstraditsiya tushunchasi va uning huquqiy tabiati o'rganilib, u davlat suverenitetining ifodasi bo'lishi bilan bir qatorda xalqaro bitimlardan kelib chiqadigan qoidalarga asoslangan majburiyat sifatidagi ikki tomonlama xususiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi. Ekstraditsiyaning dastlabki ad hoc amaliyotlardan zamonaviy shartnomaviy va huquqlarga yo'naltirilgan mexanizmlargacha bo'lgan tarixiy evolyutsiyasini tahlil qilish orqali, ushbu institut xalqaro huquqiy tartibdagi o'zgarishlarga qanday moslashib borganligi ko'rsatib beriladi. Maqolada, ayniqsa, ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalarning ekstraditsiya majburiyatlarini shakllantirishdagi va davlatlar o'rtasida protsessual standartlarni uyg'unlashtirishdagi roli alohida e'tiborga olinadi. Shuningdek, xalqaro konvensiyalar, sud amaliyoti va davlatlar qonunchiligiga tayanilgan holda, transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashishda ekstraditsiyaning zamonaviy ahamiyati hamda asosiy inson huquqlarini ta'minlash masalalari baholanadi. Xulosa sifatida, ekstraditsiya samarali jinoyat adolati va huquqiy hamda inson huquqlariga hurmat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi xalqaro huquqning markaziy instituti bo'lib qolayotgani asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Ekstraditsiya, xalqaro jinoyat huquqi, xalqaro hamkorlik, davlat suvereniteti, ikki tomonlama shartnomalar, ko'p tomonlama shartnomalar, inson huquqlari, transmilliy jinoyatchilik.

Ekstraditsiya xalqaro huquqda alohida o'rin egallaydi, chunki u ba'zan o'zaro ziddiyatga kirishuvchi ikki muhim tamoyil chorrahasida joylashgan: davlatlarning o'z hududida bo'lgan shaxslar ustidan suveren vakolatlari va xalqaro hamjamiyatning og'ir jinoyatlar uchun javobgarlikdan qochib qutulish holatlarining oldini olishdan iborat umumiy manfaatlari. Amaliy jihatdan, ekstraditsiya — bu bir davlat tomonidan so'rov asosida, o'z yurisdiksiyasi hududida bo'lgan shaxsni boshqa davlatga jinoiy javobgarlikka tortish yoki tayinlangan jazoni ijro etish maqsadida topshirishning huquqiy yo'lidir. Nazariy jihatdan esa, ekstraditsiya oddiy protsessual texnika bilan cheklanmaydi. U hududiy chegaralar jinoyatchilar uchun xavfsiz boshpana bo'lib xizmat qilmasligi lozimligi haqidagi g'oyani ifodalovchi, shu bilan birga, chegaralararo jinoyat adolati faqat siyosiy maqsadlarga emas, balki huquqiy qoidalarga asoslanishi kerakligini tasdiqlovchi institutdir. Shu bois, ekstraditsiyani anglash uning huquqiy tabiati, tarixiy rivoji, shartnomaviy tuzilmasi va

zamonaviy ahamiyatini — ayniqsa, transmilliy jinoyatchilik, shaxslar harakatchanligi va xalqaro inson huquqlari normalarining tobora kuchayib borayotgan ta'siri bilan tavsiflanayotgan davrda — izchil tahlil qilishni talab etadi³².

Ekstraditsiya tushunchasini aniq belgilash uni xalqaro hamkorlikning boshqa yaqin shakllaridan farqlash orqali amalga oshiriladi. Ekstraditsiya deportatsiya bilan bir xil emas, chunki deportatsiya chet el fuqarosini davlat hududidan chiqarib yuborishga qaratilgan bir tomonlama ma'muriy choradir, ekstraditsiya esa jinoyat javobgarligini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan ikki tomonlama (ba'zan esa ko'p tomonlama) jarayondir. Shuningdek, ekstraditsiyani xalqaro jinoyat sudlariga “topshirish” (surrender) bilan ham aynanlashtirib bo'lmaydi, chunki topshirish alohida huquqiy rejim bilan tartibga solinadi va bunda qabul qiluvchi subyekt boshqa suveren davlat emas, balki xalqaro tribunal hisoblanadi, topshirish shartlari esa Xalqaro jinoyat sudi Rim statutiga o'xshash ta'sis hujjatlari bilan belgilanadi. Ushbu farqlar ekstraditsiyaning asosiy vazifasini ochib beradi: u turli jinoyat yurisdiksiyalari o'rtasida vositachilik qiladi hamda rozilik berish, rad etish va protsessual nazoratning belgilangan asoslari orqali so'ralayotgan davlatning huquqiy mustaqilligini saqlab qoladi.

Huquqiy jihatdan ekstraditsiya, odatda, ham xalqaro, ham milliy o'lchovlarga ega bo'lgan aralash institut sifatida tavsiflanadi. Xalqaro darajada u rozilik tamoyiliga asoslanadi: an'anaviy yondashuvga ko'ra, davlatning shartnoma yoki muayyan konvensiyaga asoslangan majburiyat bo'lmagan taqdirda, odatiy xalqaro huquq doirasida ekstraditsiya qilish bo'yicha umumiy majburiyati mavjud emas. Biroq, davlat shartnomaga qo'shilganidan so'ng, ekstraditsiya o'zaro manfaatdorlik va vijdonan bajarish tamoyillari bilan belgilanadigan, qat'iy qoidalarga asoslangan majburiyatga aylanadi. Milliy darajada esa, ayni ekstraditsiya so'rovi davlatning konstitutsiyaviy normalari, qonunlari va sud protseduralari orqali ko'rib chiqiladi, bu esa ekstraditsiyaning ko'pincha milliy huquqiy tizimlar doirasida “amalda qo'llanilayotgan xalqaro huquq” sifatida namoyon bo'lishiga olib keladi. Mazkur ikki tomonlama xususiyat ekstraditsiyaning bir vaqtning o'zida hamkorlik vositasi hamda huquqiy bahs-munozaralar maydoni bo'lishini tushuntiradi: davlatlar jinoyatchilikka qarshi kurashishda hamkorlik qiladilar, biroq ayni paytda adolatli sud muhokamasi, shaxsni qonuniy asosda ushlab turish va — ayniqsa zamonaviy amaliyotda — inson huquqlarini himoya qilish kabi konstitutsiyaviy qadriyatlarni himoya qiladilar.

Ekstraditsiyaning huquqiy tabiati uni tartibga soluvchi tamoyillar orqali yanada aniqlashtiriladi; ushbu tamoyillar shartnomaviy amaliyot va umumiy huquqiy doktrina orqali deyarli universal e'tirofga erishgan. Ikki tomonlama jinoyatlilik tamoyiliga ko'ra, ayblanayotgan xatti-harakat ham so'rov yuborgan, ham so'rov qabul qilayotgan davlatda jinoyat deb e'tirof etilishi lozim bo'lib, bu huquqiy plyuralizmni hurmat qilishni va davlat

³² Bassiouni, M. C. (2014). *International Extradition: United States Law and Practice* (6th ed.). Oxford University Press.

jinoyat deb hisoblamaydigan harakatlar uchun ekstraditsiya qilinishining oldini oladi. Maxsuslik tamoyili esa so'rov yuborgan davlatning topshirilgan shaxsni ekstraditsiya ruxsat etilgan jinoyatlardan tashqari boshqa jinoyatlar bo'yicha javobgarlikka tortishini cheklaydi va shu orqali so'rov qabul qiluvchi davlat roziligining daxlsizligini ta'minlaydi. Shuningdek, siyosiy jinoyatlar uchun ekstraditsiya qilmaslik qoidasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u tarixan siyosiy muxoliflarni himoya qilish maqsadida shakllangan bo'lsa-da, terrorizm va boshqa og'ir jinoyatlar bo'yicha ko'plab zamonaviy shartnomalarda uning qo'llanish doirasi sezilarli darajada toraytirilgan. Shu bilan birga, ko'plab davlatlar fuqarolik istisnosini qo'llab, o'z fuqarolarini ekstraditsiya qilishdan bosh tortadilar, biroq ko'pincha bunday rad etishni ichki tartibda jinoiy ta'qibni amalga oshirish majburiyati bilan uyg'unlashtiradilar, bu esa ekstraditsiyani jinoyatchilar javobgarlikdan qochib qutulmasligi kerakligi haqidagi kengroq xalqaro g'oya bilan bog'laydi. Shu tariqa, ekstraditsiya yagona qoida sifatida emas, balki hamkorlikni barqarorlashtiruvchi va suiiste'mollarning oldini oluvchi tamoyillarga asoslangan murakkab huquqiy munosabatlar tizimi sifatida tushunilishi lozim³³.

Ekstraditsiyaning tarixiy evolyutsiyasi suverenitet, jinoyatchilik va xalqaro huquqiy tartib haqidagi tasavvurlarning o'zgarib borishini aks ettiradi. Huquqning zamonaviy tizimi shakllanishidan ancha avval ham jinoyatchilarni "topshirish"ning dastlabki shakllari mavjud bo'lgan, biroq ular asosan ad hoc va siyosiy xarakterga ega bo'lib, sulolaviy munosabatlar yoki amaliy manfaatlar asosidagi kelishuvlar bilan belgilangandi³⁴. Ekstraditsiyaning huquqiy institut sifatida shakllanishidagi hal qiluvchi burilish zamonaviy davlatlar jinoyat adliya tizimini tobora markazlashtira boshlagan hamda shaxslarning harakatchanligi hududiy jinoyat yurisdiksiyasining samaradorligini susaytirishi mumkinligini anglab yetgan davrda yuz berdi. Natijada, ekstraditsiya asta-sekin epizodik topshirish amaliyotidan shartnomaviy majburiyatga asoslangan mexanizmga aylana boshladi.

Rivojlanishning muhim bosqichi XIX asrga to'g'ri keladi, aynan shu davrda davlatlar tizimli ikki tomonlama ekstraditsiya shartnomalarini tuza boshladilar. Ushbu bitimlar, odatda, "ro'yxat" yondashuviga asoslanib, qotillik, hujjatlarni qalbakilashtirish yoki talonchilik kabi ekstraditsiya qilinadigan jinoyatlarni aniq sanab o'tgan hamda dalillar va shaxsni aniqlashga oid protsessual talablarni joriy etgan. Ro'yxat yondashuvi o'sha davrning huquqiy madaniyatini aks ettirgan bo'lib, davlatlar huquqiy aniqlikni ta'minlashga intilgan va aniq belgilanmagan xatti-harakatlar toifalari bo'yicha ekstraditsiya majburiyatini olishdan ehtiyot bo'lganlar. Shu bilan birga, XIX asr shartnomalari siyosiy jinoyatlar bo'yicha istisnoni mustahkamladi, bu esa inqilobiy harakatlar va siyosiy beqarorliklar davriga nisbatan doktrinal javob sifatida namoyon bo'ldi. Qisqacha aytganda, ekstraditsiya yanada huquqiylashdi: endilikda u yozma majburiyatlarga asoslangan va huquqiy istisnolar bilan chegaralangan institutga aylandi.

³³ Cassese, A. (2005). *International Law* (2nd ed.). Oxford University Press

³⁴ Council of Europe. (1957). *European Convention on Extradition*. Paris.

XX asr ekstraditsiya rivojining ikkinchi muhim bosqichini — mintaqaviy va universal ko'p tomonlama tartibga solish davrini yuzaga keltirdi. Xalqaro tashkilotlar sonining ortishi va chegaralararo tahdidlarning murakkablashuvi sharoitida davlatlar ikki tomonlama shartnomalar tarmog'i muhim bo'lsa-da, u parokanda va samarasiz bo'lishi mumkinligini anglab yetdilar. Mintaqaviy hujjatlar — ayniqsa Yevropada — tushunchalar, protseduralar va rad etish asoslarini standartlashtirishga xizmat qilib, o'zaro ishonchni mustahkamladi. Shu bilan bir qatorda, transmilliy uyushgan jinoyatchilik, korrupsiya va xalqaro terrorizmning kuchayishi global konvensiyalar qabul qilinishiga turtki bo'lib, ularda ekstraditsiya yoki rag'batlantirilgan hamkorlik shakli sifatida, yoki kengroq hamkorlik vositalaridan biri sifatida mustahkamlab qo'yildi. Mazkur davrda, shuningdek, ekstraditsiyaning “inson huquqlari jihatidan konstitutsiyalashuvi” kuzatildi, ya'ni shaxsni topshirish to'g'risidagi qarorlar tobora ko'proq nafaqat shartnomaviy majburiyatlarga muvofiqligi, balki xalqaro inson huquqlari majburiyatlari va konstitutsiyaviy kafolatlarga rioya etilishi bilan ham asoslanadigan bo'ldi³⁵.

Uchinchi va hozirgi kungacha davom etayotgan bosqichni integratsiya va huquqlarga asoslangan cheklovlar davri sifatida tavsiflash mumkin. Ayrim mintaqaviy kontekstlarda ekstraditsiya o'zaro tan olishga asoslangan, soddalashtirilgan topshirish rejimlari bilan to'ldirildi yoki qisman ularning o'rnini egalladi, global miqyosda esa ushbu amaliyot shaxsni ushlab turish, adolatli sudlovga oid xavflar, qiynoqlarni taqiqlash va o'lim jazosi masalalari yuzasidan sud nazoratining kuchayishi natijasida qayta shakllandi. Shu tariqa, ekstraditsiya rivojlanishda davom etmoqda: u hanuz suverenitetga sezgir huquqiy harakat bo'lib qolayotgan bo'lsa-da, avvalgi davrlarga nisbatan ancha kengroq xalqaro normativ majburiyatlar majmui orqali filtrlab amalga oshiriladigan institutga aylangan.

Shartnomalar ekstraditsiyaning asosiy tayanchi bo'lib qolmoqda, chunki ular mavhum hamkorlikni majburiy ijroga ega bo'lgan aniq majburiyatlarga aylantiradi. Ikki tomonlama shartnomalar ayniqsa muhim ahamiyatga ega, chunki ular davlatlarga o'z huquqiy tizimlari va siyosiy munosabatlariga mos ravishda majburiyatlarni moslashtirish imkonini beradi. Ikki tomonlama muzokaralar orqali davlatlar daliliy standartlarni (masalan, dastlabki isbotlar — *prima facie* — talab etilishi yoki etilmasligi), ekstraditsiya qilinadigan jinoyatlarni aniqlashtiradi yoki “chegaraviy” modelni (masalan, kamida bir yil ozodlikdan mahrum etish jazosi nazarda tutilgan har qanday jinoyat) qabul qiladi hamda fuqarolar, harbiy jinoyatlar yoki moliyaviy jinoyatlarga nisbatan munosabatni belgilaydi. Shu bois, ikki tomonlama shartnomalar protsessual tartib, jazo siyosati va konstitutsiyaviy tuzilma jihatidan farqlanadigan ikki milliy huquqiy tizim o'rtasida puxta sozlangan huquqiy ko'prik vazifasini bajaradi³⁶.

Ko'p tomonlama shartnomalar esa, aksincha, hamkorlikning zichligi va oldindan bashorat qilinuvchanligini oshiruvchi uyg'unlashtiruvchi doiraviy mexanizmlar sifatida

³⁵ Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., & Wilmschurst, E. (2019). *An Introduction to International Criminal Law and Procedure* (4th ed.). Cambridge University Press.

³⁶ European Court of Human Rights. (1989). *Soering v. United Kingdom*, Application No. 14038/88.

faoliyat yuritadi. Buning yorqin namunasi Yevropadagi ekstraditsiyaga oid shartnomaviy tizim bo'lib, u ko'plab davlatlar o'rtasida umumiy standartlarni shakllantirishga xizmat qilgan hamda ikki tomonlama jinoyatlilik va maxsuslik kabi asosiy tamoyillar uchun yagona terminologiyani taqdim etgan. Ko'p tomonlama konvensiyalar, shuningdek, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirishi bilan ham muhimdir: o'nlab ikki tomonlama bitimlar tuzish o'rniga, davlatlar standart qoidalar va protseduralarni nazarda tutuvchi yagona hujjatga tayanishlari mumkin. Bundan tashqari, ko'p tomonlama hujjatlar ko'pincha huquqiy modernizatsiya uchun sinov maydoniga aylanib, tezlashtirilgan protseduralar, rad etish asoslarining aniqlashtirilishi va so'rov qilingan shaxs huquqlarining yaxshiroq himoyasi kabi yangiliklarni o'zida mujassamlashtiradi.

“An'anaviy” ekstraditsiya shartnomalaridan tashqari, global jinoyat-huquqiy konvensiyalar alohida rol o'ynaydi, chunki ular ekstraditsiyani moddiy xalqaro majburiyatlar bilan bevosita bog'laydi. Masalan, transmilliy uyushgan jinoyatchilik va korrupsiyaga qarshi konvensiyalar ekstraditsiyani shartnomada belgilangan jinoyatlar bo'yicha samarali jinoiy ta'qibni ta'minlash vositasi sifatida ko'radi. Xuddi shuningdek, terrorizmga qarshi ko'plab hujjatlar davlatlardan yurisdiksiya o'rnatishni va hamkorlik qilishni talab qiladi yoki mashhur *aut dedere aut judicare* — ya'ni “yoki ekstraditsiya qilish, yoki jinoiy ta'qibni amalga oshirish” mantiqiga yo'naltiradi. Ushbu yondashuv muhim ahamiyatga ega, chunki u ekstraditsiyani kengroq javobgarlik tizimining tarkibiy qismi sifatida qayta talqin qiladi: agar davlat qonuniy sabablarga ko'ra (masalan, fuqarolik sababli) ekstraditsiyani rad etsa, u jazosizlikka yo'l qo'ymasligi, balki ishni jinoiy ta'qib uchun vakolatli milliy organlariga topshirishi lozim. Ushbu modelning kuchi xalqaro sud amaliyotida, jumladan, Qiynoqlarga qarshi konvensiya doirasidagi majburiyatlarga oid Belgiya – Senegal ishida Xalqaro sud tomonidan bildirilgan asoslantirishda yaqqol namoyon bo'ladi; unda ayrim og'ir jinoyatlarda gumon qilinayotgan shaxslar faqat chegarani kesib o'tganliklari sababli huquqiy jihatdan daxlsiz deb qaralmasligi kerakligi ta'kidlangan.

Zamonaviy xalqaro huquqda ekstraditsiyaning ahamiyati faqat “jinoyatchilarni qo'lga olishga yordam berishi” bilangina izohlanmaydi, balki jinoyatchilik va dalillar ko'pincha bir nechta davlat hududlari bo'ylab tarqalgan sharoitda yurisdiksiyani muvofiqlashtirish imkonini berishi bilan ham belgilanadi. Zamonaviy jinoyatlar — kibertexnologiyalar orqali sodir etiladigan firibgarlik, pul mablag'larini legallashtirish, odam savdosi va transmilliy korrupsiya — kamdan-kam hollarda yagona hudud bilan to'liq mos keladi. Shu sababli ekstraditsiya yurisdiksiyalarni muvofiqlashtiruvchi mexanizm vazifasini bajaradi: u dalillarga, jabrlanuvchilarga, tergov salohiyatiga yoki zarar yetkazilgan joyga ega bo'lgan, ya'ni jinoyatni samaraliroq ko'rib chiqishga eng qulay davlatga gumon qilinuvchini o'z huquqiy vakolati doirasiga kiritish imkonini beradi. Aynan shu amaliy asos ekstraditsiyaning ko'pincha huquqiy yordam ko'rsatish, qo'shma tergov guruhlari va aktivlarni qaytarish rejimlari bilan birgalikda qo'llanilishini tushuntiradi; bularning barchasi

alohida-alohida vositalar emas, balki o'zaro bog'langan hamkorlik ekotizimini tashkil etadi³⁷.

Shu bilan birga, ekstraditsiya asosiy fundamental huquqlarni himoya qilishning yetakchi institutlaridan biriga aylandi. Qiynoqlarni hamda g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomalani taqiqlash, adolatli sudlov huquqi va asossiz ravishda erkinlikdan mahrum etilishdan himoya qilish tobora ko'proq ekstraditsiyaga nisbatan cheklovchi omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Yevropa inson huquqlari sud amaliyoti ushbu masalada global munozarani shakllantirishda ayniqsa katta ta'sir ko'rsatdi. Masalan, **Soering Buyuk Britaniyaga qarshi (1989)** ishida Yevropa Inson Huquqlari Sudi, agar shaxs g'ayriinsoniy muomala taqiqlanishiga zid bo'lgan munosabatga duchor bo'lishi xavfi real bo'lsa, ekstraditsiya yo'l qo'yilmasligi mumkinligini e'tirof etdi; ushbu tamoyil Yevropadan tashqarida ham keng aks-sado berdi. Keyingi ishlar, jumladan **Othman (Abu Qatada) Buyuk Britaniyaga qarshi (2012)** qarori, adolatli sudlov bilan bog'liq xavflar — xususan, qiynoqlar yo'li bilan olingan dalillardan foydalanish ehtimoli — ham shaxsni topshirishni rad etish uchun asos bo'lishi mumkinligini ko'rsatdi. Mazkur qarorlar zamonaviy ekstraditsiya endilikda faqat shartnoma rasmiy ravishda qo'llaniladimi-yo'qmi degan mezon asosida emas, balki shaxsni topshirish so'rov qabul qiluvchi davlatni bog'lovchi ustuvor inson huquqlari majburiyatlariga muvofiq keladimi-yo'qmi degan mezon asosida ham baholanishini ko'rsatadi³⁸.

Huquqlarga asoslangan ushbu rivojlanish ekstraditsiyani zaiflashtirmaydi, aksincha, unga qayta huquqiy legitimlik baxsh etadi. Ekstraditsiya qonuniy, sud tomonidan ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan va aniq standartlar bilan cheklangan bo'lganda eng barqaror institutga aylanadi, chunki ishonchga asoslangan hamkorlik faqat ixtiyoriy qarorlarga tayanilgan hamkorlikka qaraganda ancha mustahkamdir. Bundan tashqari, inson huquqlari bilan bog'liq masalalarning integratsiyasi davlatlarni yanada puxta va asosli jinoiy ta'qib strategiyalarini tanlashga undaydi. Agar ekstraditsiya ishonchli huquqiy xavflar sababli rad etilsa, *aut dedere aut judicare* mantiqi va ichki yurisdiksiya qoidalari boshqa joyda jinoiy ta'qibni amalga oshirish imkonini berishi mumkin, bu esa huquqbuzarliklar uchun javobgarlikni saqlab qolgan holda inson huquqlari buzilishlariga sheriklikdan qochishga xizmat qiladi. Shu bois, bugungi kunda ekstraditsiya muvozanatlashtiruvchi institut sifatida eng to'g'ri tushuniladi: u jinoyat-huquqiy majburlash samaradorligi bilan zamonaviy xalqaro huquqiy tartibda qonuniy davlatchilikni belgilovchi normativ majburiyatlar o'rtasida vositachilik qiladi.

Ekstraditsiyaning xalqaro ahamiyati uning huquqiy tartibga solishning bir nechta qatlamlariga singib ketganligida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Shartnomaviy darajada, Yevropa ekstraditsiya rejimi kabi mintaqaviy mexanizmlar va boshqa hududlardagi o'xshash tizimlar davlatlar hamkorlikni kuchaytirish usuli sifatida qayta-qayta

³⁷ European Court of Human Rights. (2012). *Othman (Abu Qatada) v. United Kingdom*, Application No. 8139/09.

³⁸ International Court of Justice. (2012). *Questions relating to the Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v. Senegal)*, Judgment.

standartlashtirishni tanlaganini ko'rsatadi. Universal darajada esa, 1990-yildagi BMTning Ekstraditsiya to'g'risidagi Namunaviy shartnomasi davlatlar tomonidan ikki tomonlama bitimlarni ishlab chiqishda andoza vazifasini bajargan, uyushgan jinoyatchilik va korrupsiyaga qarshi qaratilgan global konvensiyalar esa shartnomalarda nazarda tutilgan jinoyatlarni ekstraditsiya qilinadigan jinoyatlar sifatida e'tirof etishni va hamkorlikni soddalashtirishni rag'batlantirgan. Ushbu hujjatlar ekstraditsiyaning xalqaro huquqning keng ma'nodagi "qonunchiligi" tarkibida qanday faoliyat yuritishini ko'rsatadi: normalar kodifikatsiya qilinadi, protseduralar institutsionallashtiriladi va qonuniy hamkorlikka oid kutilmalar vaqt o'tishi bilan yanada aniqlashadi.

Shuningdek, davlatlar amaliyotidan olingan misollar ham ekstraditsiya umumiy huquqiy qadriyatlarni qanday ifodalashini yaqqol ko'rsatadi. Ikki tomonlama jinoyatlilik va maxsuslik tamoyillarining keng qo'llanilishi, siyosiy jinoyatlar bo'yicha istisnoning saqlanib qolishi (biroq torayib borishi), shuningdek, adolatli sudlovning minimal kafolatlariga umumiy qat'iy rioya etilishi turli huquqiy an'analarga ega davlatlar o'rtasida ham huquqiy tafakkurning yaqinlashib borayotganini namoyon etadi. Bundan tashqari, davlatlarga ekstraditsiya qilish va xalqaro sudlarga topshirish o'rtasidagi farq ekstraditsiyaning tizimli rolini yana bir bor tasdiqlaydi: xalqaro jinoyat adolati ekstraditsiyani almashtirmaydi, balki uni to'ldiradi. Xalqaro tribunallar yurisdiksiya va imkoniyatlar jihatidan cheklangan sharoitda, ekstraditsiya kundalik amaliyotda chegaralararo oddiy jinoiy javobgarlikni ta'minlashning asosiy mexanizmi bo'lib qolmoqda.

Nihoyat, ekstraditsiyaning xalqaro ahamiyati u uzatayotgan normativ xabarda ham mujassam: davlatlar jinoyat yurisdiksiyasining yakkaLANGAN "orollari" emas, balki inson qadr-qimmatini hurmat qilgan holda jazosizlikning oldini olishga intiluvchi hamkorlikka asoslangan huquqiy tartib ishtirokchilaridir. Shu bois, zamonaviy ekstraditsiya huquqi xalqaro huquqiy rivojlanishning yetuk bosqichini ifodalaydi. U sof siyosiy savdolashuv doirasidan chiqib, tuzilgan, tamoyillarga asoslangan va tobora inson huquqlariga yo'naltirilgan institutga aylandi. Garchi siyosiylashuv, shartnomalar tarmog'ining notekisligi va dalillarga oid nizolar kabi muammolar saqlanib qolayotgan bo'lsa-da, ekstraditsiya taraqqiyotining umumiy yo'nalishi samarali jinoyat adolati va qonuniy cheklovlar birgalikda rivojlanishi mumkin va zarur ekanligi haqidagi qat'iy sadoqatni namoyon etadi.

Ekstraditsiya dastlabki, notizimli va epizodik topshirish amaliyotlaridan shartnomaviy majburiyatlarga tayangan, umumiy tamoyillar bilan barqarorlashgan hamda inson huquqlari normalari bilan cheklangan, huquqiy jihatdan murakkab institutga aylangan. Uning huquqiy tabiati o'z mohiyatiga ko'ra ikki tomonlama bo'lib, u bir vaqtning o'zida davlat suveren roziligining ifodasi sifatida hamda xalqaro majburiyatlarning milliy protseduralar orqali amalga oshirilishi sifatida namoyon bo'ladi. Tarixan ekstraditsiya ikki tomonlama rasmiylashtirish, ko'p tomonlama standartlashtirish va zamonaviy huquqlarga asoslangan takomillashtirish bosqichlari orqali rivojlanib borgan bo'lib, har bir bosqich jinoyatchilikning o'zgarib borayotgan xususiyatlari va xalqaro huquqiy tartib

arxitekturasining yangilanishiga mos ravishda shakllangan. Bugungi xalqaro huquqda ekstraditsiya yurisdiksiyani muvofiqlashtirish, jinoyatchilar uchun “xavfsiz hududlar”ni bartaraf etish va global javobgarlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etishda davom etmoqda, inson huquqlarini himoya qiluvchi kafolatlarning integratsiyasi esa xalqaro hamkorlik fundamental huquqiy qadriyatlar hisobiga amalga oshirilmasligini ta'minlaydi. Shu ma'noda, ekstraditsiya shunchaki topshirish texnikasi emas, balki davlatlar jinoyat huquqini chegaralar osha huquq intizomi asosida qanday amalga oshirishi mumkinligini ko'rsatib beruvchi uzluksiz tajriba sifatida namoyon bo'ladi.

REFERENCES

1. Bassiouni, M. C. (2014). International Extradition: United States Law and Practice (6th ed.). Oxford University Press.
2. Cassese, A. (2005). International Law (2nd ed.). Oxford University Press.
3. Council of Europe. (1957). European Convention on Extradition. Paris.
4. Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., & Wilmschurst, E. (2019). An Introduction to International Criminal Law and Procedure (4th ed.). Cambridge University Press.
5. European Court of Human Rights. (1989). Soering v. United Kingdom, Application No. 14038/88.
6. European Court of Human Rights. (2012). Othman (Abu Qatada) v. United Kingdom, Application No. 8139/09.
7. International Court of Justice. (2012). Questions relating to the Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v. Senegal), Judgment.
8. United Nations. (1990). Model Treaty on Extradition. UN General Assembly Resolution 45/116.
9. United Nations. (2000). United Nations Convention against Transnational Organized Crime. Palermo.
10. United Nations. (2003). United Nations Convention against Corruption. New York.
11. Shearer, I. A. (1971). Extradition in International Law. Manchester University Press.
12. Shaw, M. N. (2021). International Law (9th ed.). Cambridge University Press.